

УДК 504.062:504.45(477.44)

О. В. Мудрак, кандидат сільськогосподарських наук,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського
С. В. Рябоконт, аспірант,
Хмельницький національний університет

ІСТОРІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОДОЙМ ВІННИЧЧИНИ

Стаття присвячена історії господарського освоєння поверхневих водойм Вінниччини. На основі аналізу архівних і картографічних матеріалів, літературних (історичних, географічних, ландшафтознавчих) джерел наукових праць закордонних та вітчизняних вчених виділено п'ять етапів освоєння поверхневих водойм регіону в результаті господарської діяльності людини.

Ключові слова: поверхневі водойми, господарське освоєння, річки, Вінниччина.

Вступ. Вінниччина – один з регіонів України, який з давніх часів приваблював своєю природою людей та зазнавав активного й різнобічного господарського освоєння. Особливо активного впливу з боку людини зазнали водні (аквальні) натуральні об'єкти – річки, озера, ставки, водосховища, а також їх заплави і водозбори. Сучасні риси водних ландшафтів значною мірою зумовлені історико-екологічними особливостями господарського освоєння поверхневих вод регіону.

Мета досліджень – аналіз сучасного екологічного стану поверхневих водойм Вінниччини та виділення етапів їх формування.

Матеріали досліджень. Об'єктами дослідження були лентичні і лотичні гідроєкосистеми, які представлені водоймами різних типів і різного ступеня трансформації. Використано каталог малих річок, ставків і водосховищ Вінницької області, басейнові і територіальні комплексного використання і охорони водних ресурсів, словники, довідники та власні натурні спостереження й дослідження.

Методи досліджень – аналітичні, описові, польові, порівняльні, статистичні, картографічні, експедиційні, моніторингу.

Результати досліджень. Аналіз архівних і картографічних матеріалів, літературних (історичних, географічних, ландшафтознавчих) джерел та польових досліджень показує, що господарське освоєння водних ресурсів Вінниччини, а, відповідно й формування поверхневих водойм, сягає в найдавніші часи.

Водні ресурси нашого краю використовуються здавна, з часів заселення її території, яке відбулося в основному по річках, що слугували спочатку як шляхи сполучення, а пізніше – як джерела водопостачання та гідравлічної енергії, для рибного промислу, купання, вимочування конопель, скидання забруднених стоків тощо.

Увесь процес розвитку водних об'єктів можна розділити на різні за проміжками часу, але своєрідні етапи їх формування та господарського освоєння:

- 1) Початковий етап – II ст. до н.е. - XIV ст. н.е.;
- 2) Ранній етап – XV - VIII ст.;
- 3) Новий етап – XIX - початок XX ст.;

- 4) Новітній етап – 50-80-ті роки XX ст.;
- 5) Сучасний етап – 90-ті роки XX ст. - початок XXI ст.;

Подамо характеристику кожного з них:

I. Початковий етап (II ст. до н.е. – XIV ст. н.е.). На берегах річок виникають перші поселення, круті схили долин стають місцем видобутку корисних копалин (кремій), в річках ловлять рибу, інтенсивно використовують воду джерел у побуті. Саме в заплавах річок Південного Бугу та Дністра розвивається перша в Східній Європі Буго-Дністровська землеробська культура (II тис. до н.е.). Невеликі (0,7-1,2 га) тимчасові поселення і часткове розорювання заплав впливали на стан русел річок, але, у зв'язку з локальним розповсюдженням, корінних змін не виникало. Перші помітні зміни структури русел річок пов'язані з їх використанням як водних торгових шляхів. Уже в II – на початку I тис. до н.е. Південний Буг та його притоки мали неабияке значення в торгових стосунках населення околиць Бузького лиману з Егейським світом. Річки та сухопутні шляхи, на яких велась торгівля в ці часи, називали “божими” дорогами. На Вінниччині в руслах річок, болотах та озерах видобувались болотні руди. Про засоби пересування свідчать археологічні знахідки. Зокрема, знайдено човен на дні Південного Бугу у Вінницькій області (човен-однодеревка довжиною біля 2,5 м, міг перевозити вантаж до 300-400 кг). В античний час на р. Південний Буг та його притоках споруджувались перші кам'яні забори й гатки. В одних місцях вони вирівнювали русла річок, одночасно збільшуючи їх глибини, в інших – утворювали перші водойми для господарських потреб, що сприяло виникненню водних та водно-болотних ландшафтів [4].

Корінні зміни структури русел річок та їх заплав викликало будівництво загат, ставків, водосховищ та каналів. Першими постраждали малі річки та їх заплави. На малих річках невеликі загати існували уже на початку I тис. н.е. Штучні обводнені канали будувалися в заплавах річок навколо укріплених поселень [7].

Вміння перегороджувати річку, копати канали і при нагоді “хитрістю пустити воду” на ворога – все це було добре відоме на стародавній Русі. Свідченням активного впливу на річки та їх заплави є активне використання води в роботі млинів. Літописи підтверджують, що перші млини з'явилися на Київській Русі у X–XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах. Доказом освоєння річок є постійна згадка у літописах про так звані “єзи” – частоколи на річках з отворами для рибних кошиків, тобто штучно створювались рибні угіддя. Неприятливим у господарському освоєнні річок був період нашествия татаро-монголів (XIII–XIV ст.), але повністю робота не припинялася, перегороджувались річки, підтримувались існуючі млини, будувались нові. В ханських ярликах XIII ст., які видавались руському духовенству (ярлик Мангу-Тимура) згадуються млини на церковних землях в Київській, Волинській та Галицькій єпархіях. Крім того, на річках або спеціально викопаних каналах, будувались примітивні млини для паперових фабрик і металургійного виробництва. При будівництві млинів створювались ставки для накопичення води, яка використовувалася для їх роботи. Зростання кількості ставків і каналів сприяло поширенню поверхневих водойм по всій території Вінниччини [1, 10].

II. Ранній етап (XV–XVIII ст.). Активне господарське освоєння водних ресурсів Вінниччини розпочалося наприкінці XV ст. Це було зумовлено інтенсивним заселенням території регіону, а також підвищеним попитом на українську рибу на європейському ринку

(Польща, Німеччина). Поширюється будівництво ставків на малих річках. Зростає прибуток від ставків, і тому між феодалами ведеться постійна боротьба за кращі рибні угіддя. Так, чотири ставки с. Браїлів, у 1631 році дали прибуток в 3330 злотих, а ставки села Клембівка давали 4000. В кінці XVI ст. Барському старостату належало 25 рибних ставків та 15 млинів. Траплялись і значні за площею ставки. Так, площа ставка на р. Згар біля села Петрик (XVII ст.) складала 430 десятин (468 га), довжина сягала більше 1 км [5]. На картах Гійома Лавассера де Боплана (XVII ст.) ланцюги ставків відображені у верхів'ях річок Мурафи, Мурашки (басейн Дністра), на притоках Південного Бугу – Згар, Рів, Соб, Сельниця, Бужок, і на притоках Дніпра – Случ, Тетерів, Рось [2].

Кількість ставків поступово зростала, і наприкінці XVII – початку XVIII ст. тільки в межах Вінницької області існувало більше 240 ставків та 130 млинів. Ставками різних розмірів охоплювалась все більша кількість річок і струмків, виникали так звані “дикі ставки”, що створювались для місцевих потреб за допомогою невеликих загат, які під час повені іноді руйнувались. Наприкінці XVIII ст. більшість річок Вінниччини були зарегульовані, заплави їх зайняті ставками. В цей час були зроблені перші спроби осушування боліт в заплавах річок [5, 9].

III. Новий етап (XIX – початок XX ст.) формування аквальної ландшафтів.

З середини XIX ст. в Східній Європі починають розвиватись капіталістичні форми господарювання. Активізується процес використання водних ресурсів: розвивається судноплавство, впорядковуються русла річок. У районі м. Ямпіль на Дністрі та між селами Гнівань – Мізяків на річці Південний Буг знищували пороги, поглиблювали русла, будували млини, канали, пристані. Будуються млини і на інших річках “...від Вінниці до Брацлава Південний Буг перегорожений греблями з багатьма млинами...” – згадує О.К. Бируля [1].

Зростала кількість таких млинів на річках Роставиця, Рось, Немія, Случ, Мурафа, Десна та інших. Відомо, що в цей період в Могилів-Подільському повіті на енергії води працював 141 млин, Ямпільському – 184, Брацлавському – 294, а в Подільській губернії – 1767 [5, 11]. Господарське освоєння річок залишило свій слід в назвах річок (Польова Гребля – притока р. Південний Буг, Глибока Долина – притока р. Дніпра), струмків (Бистрик, Гірський Тікич), урочищ (“за млином”, “біля млина”), населених пунктів (Прибузьке, Широка Гребля, Нова Гребля) [4]. Водну енергію річок використовували не лише млини, але й 24 лісопильні, 11 паперових фабрик, заводи, а також у сільському господарстві, побуті. На карті Вінницького повіту (1912 р.) показано більше ніж 110 великих ставків. Деякі з них зазнавали реконструкції, так на місці колишніх “диких” ставків виникли оновлені (42 ставки). Ф.Є. Спічаков, описуючи ставкове господарство Галіції в кінці XIX на початку XX ст., пише: “...це цілі штучні озера...” [10].

Все більше зростає вплив людини на суміжні території річок та ставків. Вирубування лісів призводило до висихання джерел, обміління річок. Степан Рудницький звертає увагу на те, що в Україні було мало озер, але “зате багато ставків, штучних збірників води, спертих насипаними рукою чоловіка греблями” [9, 11].

Перша світова війна стала на заваді будівництва ставків та млинів, їх створення припинилось. “Не до ставків тепер. Греблі та шлюзи зірвані у військових цілях і ставки сяють своїми пустими днищами”, зауважував Ф. Спічаков [10]. У повоєнні роки 20-х – в 30-х роках розпочалась реконструкція ставкового господарства та млинів на малих річках. Уже в 1932 р.

тільки в Кам'янець-Подільському повіті працювало 334, в Брацлавському воєводстві – 751 млин [5, 11]. Зростає кількість ставків у басейні Південного Бугу, де на той час їх нараховувалось 2,5 тис., з них 2/3 – в межах Поділля. На багатьох річках (Згар, Десна, Соб, Рів) створюються ланцюги ставків: на кожні 3-4 км русла зустрічається ставок. Тоді ж мав місце негативний вплив людини на річки та їх заплави. Бируля О.К. (1931 р.) у праці “Річка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії” відзначає, що заболочення долини річки Бог зростає внаслідок її запруднення у верхів'ї цілою низкою гребель [1].

Багато ставків Вінниччини починають замулюватись і заростати, створюючи значні площі водно-болотних ландшафтів. Так, на річці Шпиківка на початку ХХ ст. таких ставків 43%, Десна – 57%, Згар – 80% [5]. У цей же час (1912 р.) будуються перші водосховища на Південному Бузі біля Тиврівської та Сутиської ГЕС.

IV. Новітній етап (50-80-ті роки ХХ ст.). В 50-60-х роках на Вінниччині активізується господарське освоєння річки Південний Буг та малих річок. В цей час на Південному Бузі будуються ще 13 водосховищ, найбільше з яких Ладижинське (площа водного дзеркала 2080 га). Здійснюється будівництво нових ставків та млинів, реконструюються старі гідроелектро-станції, водосховища, а на місці старих замулених ставків створюються нові.

Будівництво ставків здійснюється не лише на річках, але й в балках та ярах. В цей час в регіоні нараховувалося більше 7 тис. ставків загальною площею водного дзеркала 80 тис. га [3].

У 70-х роках, з розвитком промисловості, більшість млинів, що працювали на воді, починають використовувати в своїй роботі електроенергію. Значну частину млинових ставків спускають, заболочуються і заростають ставки і канали, на яких вони були побудовані. Наприклад, ставкове господарство с. Багринівка Літинського району нараховувало в 50-х роках 20 ставків, а в середині 70-х – лише один. Натомість, зростає кількість ставків для розведення риби, але не всі вони підтримуються в належному стані. Негативно впливали на функціонування заплавлених ландшафтних комплексів річок Вінницької області і, особливо Південного Бугу, меліоративні (осушувальні) роботи, що активно проводилися в 60-70-х роках ХХ ст. Вони майже повністю знищили заплавні озера і стариці, притерасові заболочені пониження, що регулювали тут рівень ґрунтових вод [4]. Одночасно помітно зросли площі ріллі. Зокрема, зараз розорюваність заплави Південного Бугу складає 26-32%. Вона продовжує збільшуватися за рахунок замулених ставків (на притоках) і меліорованих заболочених ділянок заплави Південного Бугу. Завдяки цьому, а також розорюванню схилів в заплаві, активізувались нехарактерні в минулому антропогенні, ерозійно-аккумулятивні процеси. Про це свідчить значне поширення змитих і похованих ґрунтів, замулення заплавлених ставків і русел річок [8].

V. Сучасний етап (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Кінець ХХ ст. і початок ХХІ ст. визначається стабілізацією і деяким послабленням впливу на поверхневі водойми Вінниччини. Про це свідчить те, що призупинено будівництво нових ставків і водосховищ, майже не здійснюється реконструкція старих, зменшилось навантаження на заплавні комплекси. За останні 10 років у Вінницькій області не збудовано жодного ставка, що було б внесено до реєстру обласного водного господарства (вони створюються стихійно без дотримання водного кодексу). Відбувається скорочення площ аквальних антропогенних комплексів у зв'язку з інтенсивним замулюванням, заростанням і подальшим припиненням

існування багатьох антропогенних водойм (особливо малих ставків). Тепер на Вінниччині більше 50% ставків замулені та зарослі водно-болотною рослинністю і потребують реконструкції. Інтенсивно заростають і водосховища. Процеси замулення та заростання ставків і водосховищ створюють сприятливі умови для збільшення площ водно-болотних антропогенних ландшафтів в регіоні. Подальше освоєння водних аквальної комплексів сприяє переведенню їх в ранг агроландшафтів. І лише водойми рибгоспівської групи орендовані, а фермерські ставки й водосховища періодично реконструюються і підтримуються в належному стані [6].

Наприкінці ХХ ст. поряд з природними водними комплексами в заплавах Південного Бугу, які вдалося зберегти і взяти під охорону, зросли площі боліт за рахунок замулювання, обміління та заростання ставків і водосховищ. Такі аквальні комплекси набули значного поширення. Меліоративні заходи (осушення заплав) мали тимчасовий успіх. Тепер жодна меліоративна система не функціонує або не є ефективною. Канали замулились, заросли болотною рослинністю, що затрудняє подальше їх відновлення та освоєння. Завдяки меліорації заплав помітно знизився рівень ґрунтових вод, обміліли і без того маловодні малі річки [8]. За останні 130 років у басейнах лівих приток Дністра зникло (пересохло) 25-64% постійних водотоків 1-го порядку, або 14-29% загальної довжини річкових систем. Так, довжина приток Південного Бугу за минулі 150 років зменшилась пересічно на 0,3-1,5 км. Якщо раніше пересохлі верхів'я приток і сухі заплави були характерні тільки для нижньої частини Південного Бугу, то тепер вони зустрічаються і стають типовими для Середнього і навіть Верхнього Побужжя [4].

Заплави Південного Бугу та інших річок Вінниччини поступово втрачають свої природні властивості. Раніше весняні повені, літні та осінні паводки відбувалися щорічно і відкладали на заплавах родючий шар наносів. Через те, що всі річки регіону зарегульовані ставками й водосховищами, зараз тут повені і паводки дуже рідкісне явище. Поступово замінивши натуральні ландшафти русел річок та їх заплав, водні ландшафтні комплекси є сьогодні носіями інформації про стан басейнів річок та оточуючих їх територій. В окремих випадках вони змінюють хід фізико-географічних та екологічних процесів й ландшафтну структуру, формують своєрідні аквальні райони [12].

Висновок. Без періодизації етапів історії формування, освоєння та розвитку поверхневих водойм неможливе пізнання їх сучасного стану. Вивчення історичного розвитку досліджуваних водних об'єктів дало можливість зрозуміти послідовність впливу людини на річки, їх заплави та весь водозбірний басейн, виявити рівень трансформації натуральних водних ландшафтів на антропогенні в процесі їх освоєння. В історичному часі проявилися причини, які спонукали людину до втручання в еволюційний шлях розвитку великих і малих річок регіону, що призвело до формування сучасних водних аквальних комплексів. Історичний аналіз показав, як змінювався характер і рівень розвитку водних об'єктів, вплив людства на природні водойми, що в подальшому визначило місце та роль поверхневих водойм в структурі регіональної екологічної мережі Вінниччини.

Література

1. Бируля О.К. Річка Бог та її сточище / О.К. Бируля. – Вінниця, 1928. – 94 с.
2. Боплан Г.А. Описание Украины. Мемуары, относящиеся к истории Южной России / Г.П. Боплан. – К.: Б.И., 1896. – Ч.1. – С. 289–388.

3. Гавриков Ю.С. Водний фонд Вінницької області: Довідник / Ю.С. Гавриков, О.М. Коник – Вінниця, 2003. – 144 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
5. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні / Я.І. Жупанський. – К., 2006. – 276 с.
6. Крисаченко В. Образ України в давньогрецькій культурі / В. Крисаченко // Ойкумена. – 1993. – С. 63–67.
7. Кукурудза С.І. Гідроекологічні проблеми суходолу: Навч. посібник / За ред. проф. В. Хільчевського. – Львів: Світ, 1999. – 232 с.
8. Мудрак О.В. Пріоритетні заходи з охорони й раціонального використання малих річок Східного Поділля / О.В. Мудрак, Г.О. Білявський // Збірник наукових праць Національного університету водного господарства та природокористування. – Випуск 4 (40). – Рівне. – 2007. – С. 227–233.
9. Рудницький С. Основи землезнання України. Частина перша. Фізична географія / С. Рудницький. – Прага, 1923. – 81 с.
10. Спичаков Ф.Е. Трудовое хозяйство Галиции / Ф.Е. Спичаков. – М.: Б.И., 1915. – С. 36.
11. Штойко П.И. Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV – XX веках. Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Л., 1986. – 16 с.
12. Яцентюк Ю.В. Селитебні ландшафти Поділля / Ю.В. Яцентюк. – Вінниця: Теза, 2006. – С. 13–16.

Summary

HISTORY OF RESEARCH SURFACE RESERVEIR OF THE VINNITSA REGION

O.V. Mudrak, Vinnitca state pedagogical university, S.V. Ryabokon, Khmel'nitskiy national university

The article is devoted history of the economic mastering of superficial reservoirs of Vinnichchini. On the basis of analysis of the archived and cartographic materials, literary (historical, geographical, landshaftoznavchikh) sources of scientific labours of oversea and domestic scientists five stages mastering of superficial reservoirs of region is as a result of economic activity of man.

Key words: surface reserveir, economic mastering, rivers, Vinnitca region.